

EGYHÁZ-LÁTOGATÁS

HELYZETKÉP, KÉRDÉSEK, TANULSÁGOK
A VESZPRÉMI RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZMEGYE
TEMPLOMAINAK ADATGYŰJTÉSE NYOMÁN

Érseki
KÖNYVTÁR
ÉS LEVÉLTÁR

Veszprém, 2024. szeptember 26.

Szerkesztette:
Jankovics Norbert

Fordította:
Johnson Andrea, Kónya Anna és a szerzők

A kézirat a NKFI-134806. számú („OTKA K”)
Veszprém megyei templomok adatbázisa című
támogatott projekt keretében készült
a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ
közreműködésével.

Felelős kiadó:
Dr. Karlinszky Balázs,
Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár

Tipográfia:
Bucsy Balázs

Nyomda:
OOK-Press Kft., Veszprém
Szathmáry Attila

ISBN 978-615-82516-3-1

TARTALOM

Karlinszky Balázs

BEVEZETŐ.....	7
INTRODUCTION.....	10

KÖZÉPKOR

Papp Attila–Kaszás Zsolt–Látos Tamás–Zsiga Zsolt–

Klembala Zsombor–Buránszki Nóra

VÁLOGATÁS VESZPRÉM VÁRMEGYE EGYHÁZI TOPOGRÁFIÁJÁNAK

ÚJ EREDMÉNYEIBŐL.....15

A SELECTION OF NEW RESULTS FROM THE ECCLESIASTICAL TOPOGRAPHY

OF VESZPRÉM COUNTY..... 29

Takács Ágoston

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A TIHANYI SZŰZ MÁRIA ÉS

SZENT ÁNYOS BENCÉS APÁTSÁG ALTEMPLOMÁBAN31

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE CHURCH OF THE BENEDICTINE ABBEY

OF THE VIRGIN MARY AND ST. AIGNAN IN TIHANY..... 40

Pátkai Ádám Sándor–Győrffy-Villám Zsombor

SZENTGÁL KÖZÉPKORI TEMPLOMA41

THE MEDIEVAL CHURCH OF SZENTGÁL..... 53

Jankovics Norbert

EGY ÁRPÁD-KORI TEMPLOM ÁRPÁD-KORI BŐVÍTÉSE: A SÁGDÖRGICSEI (ZÁNKA)

TEMPLOMRÓL REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLETÉNEK TANULSÁGAI 55

AN EXTENSION OF AN ÁRPÁD-PERIOD CHURCH: LESSONS FROM THE RECONSTRUCTION OF THE CHURCH RUINS OF SÁGDÖRGICSE (NEAR ZÁNKA)71

ÚJKOR, LEGÚJABB KOR

Karlinszky Balázs

E SOLIDIS MATERIALIBUS - ZALA VÁRMEGYEI TEMPLOMOK AZ 1778. ÉVI

EGYHÁZLÁTOGATÁS JEGYZŐKÖNYVEKBEN77

E SOLIDIS MATERIALIBUS - THE CHURCHES OF ZALA COUNTY

IN THE RECORDS OF THE 1778 CANONICAL VISITATION 88

Fülöp András

HÁROM SÁVOZOTT TEMPLOMHOMLOKZAT

A 18. SZÁZADI VESZPRÉM MEGYÉBŐL101

THREE STRIPED CHURCH FAÇADES

IN EIGHTEENTH-CENTURY VESZPRÉM COUNTY.....119

Nagy Gergely Domonkos

A VESZPRÉMI PIARISTA TEMPLOM STÍLUSA121

THE STYLE OF THE PIARIST CHURCH IN VESZPRÉM133

Hajdók Judit

A ZIRCI-VEZPRÉMI WILDE-ORGONAMŰHELY135

THE WILDE ORGAN WORKSHOP IN ZIRC-VEZPRÉM 149

Pintér Bálint

WAGRAM VAGY WIENERBERGER? SOROZATGYÁRTOTT ÉPÜLETKERÁMIÁK

HATÁSA A RANOLDER INTÉZET ÉPÍTÉSZETI KONCEPCIÓJÁRA151

WAGRAM OR WIENERBERGER? THE IMPACT OF MASS-PRODUCED

HEAVY CERAMICS ON THE ARCHITECTURAL CONCEPT

OF THE RANOLDER INSTITUTE164

Hajós-Baku Eszter

A WEEKEND-KÁPOLNÁTÓL A BAZILIKÁIG - TEMPLOMÉPÍTKEZÉSEK

A BALATON-PARTON A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN165

FROM THE WEEKEND CHAPEL TO THE BASILICA - CHURCH

CONSTRUCTIONS ON THE NORTHERN SHORE OF LAKE BALATON

BETWEEN THE TWO WORLD WARS.178

Héczey-Markó Ágnes

VARIÁCIÓK OLTÁRRÁ - A FELSŐÖRSI PRÉPOSTSÁGI TEMPLOM FŐOLTÁRÁNAK

ÁTÉPÍTÉSEI A 20. SZÁZADBAN179

VARIATIONS ON THE ALTAR - 20TH-CENTURY RECONSTRUCTIONS

OF THE HIGH ALTAR IN THE FELSŐÖRS PROVOSTRY CHURCH..... 201

EPILÓGUS

Galamb Zsuzsanna

GALAMB ZSUZSANNA: MŰEMLÉK LESZ?

WILL IT BE A LISTED BUILDING? 205

RÖVIDÍTÉSEK, FORRÁSOK, BIBLIOGRÁFIA.....211

A KÖTET SZERZŐI..... 235

EGY ÁRPÁD-KORI TEMPLOM ÁRPÁD-KORI BŐVÍTÉSE: A SÁGDÖRGICSEI (ZÁNKA) TEMPLOMROM REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLETÉNEK TANULSÁGAI

Bevezetés

A magyarországi középkori építészet megismerése nem egyszerű, emlékei nem adják magukat könnyen. A késő középkori épületek közül sok ma is áll, az Árpád-kor, különösen annak korai szakasza azonban a szaktudomány számára is csak lassan, a régészeti és művészettörténeti kutatások kibontakozásának köszönhetően vált ismertté. Épületekről itt általában aligha beszélhetünk: többnyire összefüggésükből kihullott kőfaragványok és alaprajzot mutató romfalak elemzése jelentette és jelenti ma is az egyetlen utat. A szaktudomány születése óta eltelt másfél száz év alatt ezen az úton igen messze jutottunk. Az alaprajzok sormintászerű és sematikus összehasonlítása ma már ott tart, hogy egyes épülrészek funkcióit, méretét, háromdimenziós képét próbáljuk meg összehasonlítani, hogy típusokat, kor- és helyspecifikus megoldásokat, történeti sorozatokat és a művészeti hatásból kirajzolódó hálózatokat különítsünk el.¹ Több évtizedes múltja van az ún. regionális kutatásoknak is.² A Magyar Királyság egyes területeinek sajátosságai, művészeti, építészeti hagyományai ma sokkal tisztábban állnak előttünk, mint akár fél évszázada. E rövid tanulmány egy viszonylag szerény és igen csekély maradványaiban fennmaradt Árpád-kori templomot és annak Árpád-kori bővítését elemzi, azzal a céllal, hogy az előbbi említett két, kutatási irányzathoz, az összetett tipológiai elemzéshez és a regionális összefüggések feltárásához, újabb adalékokkal szolgáljon.

A ságdörgicsei (Zánka) templomrom és az épület rekonstrukciós kísérlete

A 71-es főúton haladva, Balatonakalit elhagyva, már közvetlenül Zánka határában, az út Balaton felé eső, déli oldalán kis rommező látszik.

¹ Néhány alapvetés a témában: MAROSI, 1996., MAROSI, 1999., SZAKÁCS, 2022.: különösen 39–66.

² Mindenek előtt: MIKÓ–TAKÁCS, 1994., KOLLÁR, 2000., legújabban: SZAKÁCS, 2022.

A romok összetett történeti szituációhoz tartoznak: a Ságpuszta néven ismert területen egy római település (esetleg villagazdaság) maradványai találhatók, amelynek romjaira évszázadokkal később Árpád-kori falu és temploma települt. A terület régészeti érintettsége régóta ismert volt, a feltárása a zánkai gyerektárbor vízügyi fejlesztése érdekében történt meg Palágyi Sylvia, Éri István, Dax Margit és Berta István vezetésével, közreműködésével 1967 és 1969 között. Az előkerült romok (egy részének) helyreállítására Koppány Tibor tevei szerint került sor 1970-71-ben. A középkori templom értékeléséről szükséztűen a helyreállítás tervezője, majd kissé bővebben a tihanyi Kőtárban kiállított, innen származó kőfaragványok kapcsán Tóth Sándor írt.³ A részletes tudományos publikációra 2008-ig kellett várni, ekkor K. Palágyi Sylvia tette közzé a kutatás kimerítő és alapos ismertetését.⁴ Éri István az öt dörgicsei templomról szóló két cikkéből a másodikban foglalta össze a ságdörgicsei épületről a véleményét⁵, a szakirodalom legújabb értékelő összefoglalását pedig Szakács Béla Zsolt monumentális építészettörténeti művében adta közre 2021-ben.⁶ A kicsi és lényegében teljesen elpusztult épülettel tehát kifejezetten sokat foglalkoztak az elmúlt évtizedekben.

A mai Dörgicse közigazgatási területén és annak közvetlen közelében mai tudásunk szerint legalább öt falu létezett, három Árpád-kori templomának romjai magasan állnak. A Ságdörgicsekre vonatkozó adatok a Balaton-Felvidéken megszokott történetet vázolnak fel: a székesfehérvári Szűz Mária prépostság birtoka volt és a 16. században néptelenedett el végleg. A templomcím említése nélkül plébániájáról a 14. századtól vannak források, az épület maradványait pedig már a 19. század végén leírták.

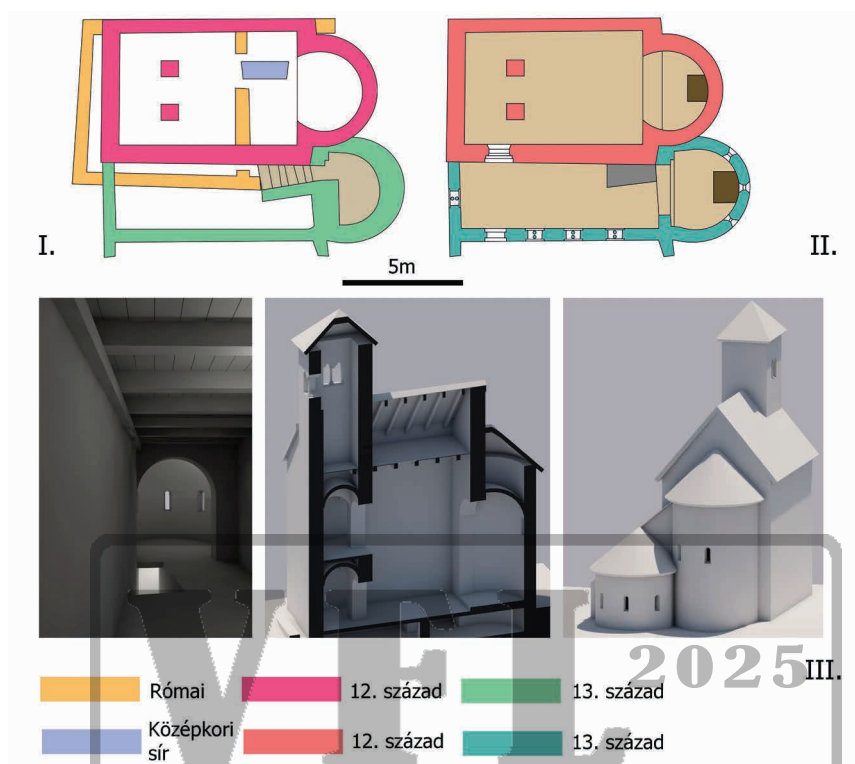
A feltárások során kiderült, hogy a keletelt, egyhajós, a hajó szélességénél keskenyebb átmérőjű, enyhén patkóíves alaprajzú szentéllyel épített templomot egy két helyiségből álló római épületre emelték. A templom északi fala alapozásban és majdnem egy méter magasan felmenőben is római falazat volt, a többi rész viszont „lelógott” a római házról. Ez utóbbi belső osztófala a hajó keleti harmadában húzódott, a jelek szerint erősen visszabontották és tőle keletre új alap készült a diadalívnek és a szentélylépcsőnek. A római épületmaradvány logikusabb hasznosítása lett volna, ha a meglévő alapozást teljes egészében megtartják, az egyetlen falszakasz beépítése csak bonyolította az újabb, csatlakozó falak alapozási munkáit. (1. kép)

³ KOPPÁNY, 1972. 221., KRALOVÁNSZKY–K. PALÁGYI–TÓTH, 1976. 58., 59. tételek, KOPPÁNY, 1993. 131.

⁴ K. PALÁGYI, 2008., a templomról: 61–64.

⁵ ÉRI, 2005b.

⁶ SZAKÁCS, 2022. 498–499.

1. kép: A ságdörögicsei (Zánka) templom, I. a feltárt maradványok vázlatos, periodizált alaprajza (a szerző rajza, 2019-2020) II. a feltárt maradványok periodizált alaprajzi rekonstrukciója (a szerző rajza, 2019-2020) III. rekonstrukciós térmodell az oldalsarnok belseje, a templom hosszmetsete, a külső tömeg kelet felől (Bódiné Kersner Katalin rajza, 2020)

A kis templom építészeti kivitele nem volt igénytelen: a sarkokat durván megmunkált, nagyobb méretű kváderekből rakták, a falak helyenként, utánozva a római szakasz opus spicatum építéstechnikáját, kisebb méretű, alig megmunkált kövekből álltak. A belső falsíkokon meszelésmaradványok, a szentélyben kőpadló nyomai maradtak fenn. A hajó nyugati harmadában egy hasábos pillérpár erősen bolygatott maradványai arra utaltak, hogy a templomnak karzata és minden bizonnyal nyugati tornya is volt. Az épület mérete jellegzetesen apró: a hajó belmérete 7,5 X 4,8 méteres, amit keleten a 2 méter mélységű szentély bővített. A bejárat lenyomata érzékelhető volt a hajó délnyugati szakaszán. A belsőben még egy jelentősebb felfedezést tettek: a szentély előtt, a hajó északkeleti sarka mellett falazott sír került elő, a templombelsőből származó, összetört kőlapot ehhez tartozó fedlapként

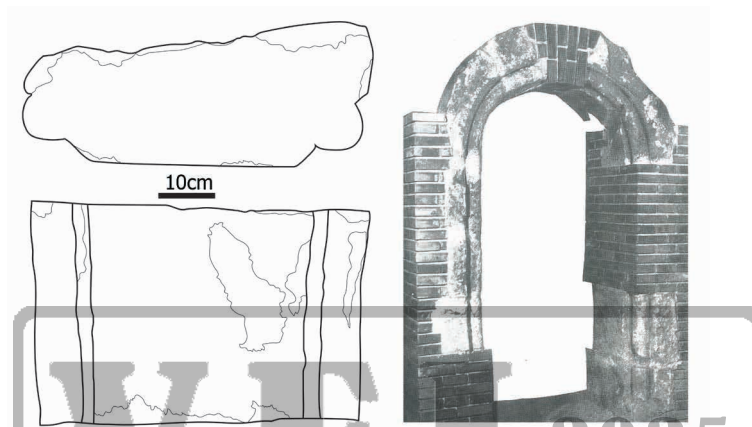
azonosította Palágyi Sylvia. Sajnos a sírt később osszáríumként hasznosították, az eredetileg ide temetett személy maradványinak feltárása nem volt lehetséges. A templom belsejében színes vakolttöredékek arra utaltak, hogy a belső legalább egy része falképpel is díszítve volt.

Egy következő építési periódusban a templomot dél felé megtoldották úgy, hogy a hajó déli fala mellé egy keskeny hajót emeltek, e hajót pedig, az építési mód hasonlósága miatt nem külön periódusban, hanem talán csak külön fázisban keletről egy kis altemplommal ellátott apszissal bővítették. Az alsó részt egy keskeny, a korábbi épület fala mellett levezető lépcsőn lehetett megközelíteni. Az építési technika erősen eltért az igényesnek jellemzett korábbtól: a falakat vékonyan és sekélyen alapozták, azokat a korábbi épület masszív alapjába nem kötötték be, sőt a kis apszis és a déli bővítmeny is élesen elválík egymástól: a kriptá nyugati és a bővítmeny keleti falának közét földdel töltötték ki. Az építésmód, legalább is az alapozás szintjén, elég hevenyészett, a falak habarcsba rakott, kisebb méretű törtköből épültek, kvádereknek nem volt nyoma. A bővítmeny területén, különösen a kis kriptában azonban számos nyílástöredék, oszlopok, áthidalók, szárkövek darabjai került elő. Az ásató régész a déli hajót előcsarnokként, a kis apszist sírkamraként értelmezte. Az előbbi belmérete 8,3 X 2,8 méter, míg az utóbbié nyugat keleti irányban 2,3, észak-déli tengelyben 3,5 méter volt. A sírkamra meszelt lehetett, de padlóját csak döngölt föld képezte.

Leszámítva a kőfaragványokat, a régészeti leletek és a lelőköriülmények nyomán csak relatív kronológiát lehet felállítani a középkorra vonatkozóan. A II. századtól a IV. századig létező római település maradványai közé az Árpád-korban temető létesült, a római romokat felhasználva épült a templom, ami már korábbi, keresztény sírokat bolygatott. Egy második periódusban a templomhoz délről egy keskeny előcsarnok épült, amit keleten egy kis kétszintes szentély bővített. A templomban szórványként előkerült II. Lajos és Miksa érmék a használat utolsó korszakát jelölik.

A kőfaragványokkal, nem sokkal azok előkerülése után, Tóth Sándor foglalkozott meghatározva azok ma is érvényes datálását. Az előkerült darabok azonos módon tagozottak, kőanyaguk, kidolgozásuk is hasonló. A hasábos kváderek sarkai minkét oldalon élszedettek és az élszedés után ferdén, mélyen bemetszettek (2. kép). A sarkok erősen kiülő, durván kialakított hengertaggá képzettek. Az egykori tihanyi kőtárban két rekonstruktív összeállítás is megépült. A két egykor összeállított nyílás közül az egyik egy félköríves kapu volt, ami kívül és belül is azonosan lett kialakítva, nyílászárónak nem mutatkozott rajta nyoma, tehát eredetileg egy félköríves, tagolt árkádként jelent meg. Teljes magassága nem volt rekonstruálható. A másik összeállítás problematikusabb. A két oszlopő, a két hengeres pillér, az ajtóhoz hasonlóan tagolt szárkövek és a háromkaréjos záradékok az összeállításnak

megfelelő alakban, de nem azonos szerkezetben léteztek. Valószínű, hogy az ajtó mellett legalább két, középen hengeres pillérpárral alátámasztott ikernyílás is létezett. A töredékek nagy száma ennél nagyobb nyílásszámot is elképzelhetőnek tart. Sajnos a kövek a tihanyi kőtár oktalan lebontása óta csak részlegesen hozzáférhetők, a jövőben, egy készülő szakdolgozatnak köszönhetően talán a nyílásszámok pontosabb meghatározására is lesz mód.

2. kép: A ságdörgicsei (Zánka) templom, az oldalsarnok kapujának réteggöve
(a szerző felmérése, 2024), a kapu rekonstrukciója
(archív kép KRALOVÁNSZKY–K. PALÁGYI–TÓTH, 1976. nyomán)

3. kép: A ságdörgicsei (Zánka) templom, az oldalsarnok ikernyílásának
rekonstrukciója (archív kép KRALOVÁNSZKY–K. PALÁGYI–TÓTH, 1976. nyomán)
és egy veszprémi ikernyílás rekonstrukciója (TÓTH, 1967. nyomán)

A hely-idomú fejezetek ornamentikája, a háromkaréjos szemöldök és a konstrukciók összeállításnak módja a 13. század közepének hazai emlékeit idézik, a ságdörgicsei darabok 1230 és 1260 közé keltezhetők, ezzel az egész együttes kronológiája, sőt az épületek képe is felvázolható (4. kép). A templom építése a 12. század folyamán történhetett, egy korábban már használt (fatemplommal rendelkező?) temetőbe. Ezt a kőépületet a 13. század közepén délről egy vékony falazatú, áttört nyílások sorával jellemezhető előcsarnokkal és az előcsarnok keleti végén egy emeletes szentéllyel, a szentély alatt kis sírkamrával bővítették. Az épület ebben a formában érte meg a kora újkort, amikor a településsel együtt elpusztult.

4. kép: A ságdörgicsei (Zánka) templom, az oldalsarnok ikernyílásának rekonstrukciójából származó oszlopfők (a szerző felvétele 2024, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, ltsz. ltsz.: 68.319.68., 68.319.69)

A nyitott előcsarnoktól a felsorolt elemzések gyorsan eljutottak a Balaton-Felvidék egyik leglátványosabb 13. századi épületéhez, a felsőörsi templom hasonló épülrészei építészeti mintaként kínálják magukat.

A Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Kutatási Osztályának munkatársai 2019-ben egy Balaton-felvidéki építészettörténeti kiállítás témahelyszíneinek válogatása során a ságdörgicsei templomot is kiválasztották.⁷ A koncepció szerint a tárlat részeként sor került volna egy csaknem teljesen elpusztult, kisméretű, összetett építéstörténetű és „jellegzetes” Árpád-kori templom modelljének az elvi rekonstrukciójára.

⁷ A kiállítás előkészítése Balatonfüred Önkormányzatának kezdeményezésére 2019 végén indult, a kurátor Fülöp András volt, a modellezést Bódiné Kersner Katalin végezte.

A közelmúltban megvalósult, különösen a korábbi történeti időszakokról szóló tárlatok kötelező elemei lettek a különféle rajzos, animált és épített, vagy 3D nyomtatott rekonstrukciók. Ezek jó része erősen túlmegy a szakmailag indokolt mértéken, és ezt jó szándékkal, a közönségigények kielégítéseként próbálja igazolni. E sorok írója, és az említett kiállítás készítői ezt kissé eltérően gondolták. Az ábrázolási absztrakció véleményünk szerint nem, hogy nem „árt” a közönségnek, de a vizuális nevelés valós alternatívája lehet, segítségével mozgatható az a fantázia, aminek az alaposan kidolgozott, számítógépes játékok világából kölcsönzött képi világ nem igazán hagy helyet. Ezért a ságdörgicsei esetén nem valóság-hű, hanem elvontan megjelenített, robbantott makett lebegett a szemünk előtt, ami egyszerre képes teljesíteni a kiállítási látogatók vizuális kielégítését (a látogató „már” érti), és a szakmai közönség pozitív értékelését (aki „még” elfogadja) (4. kép).

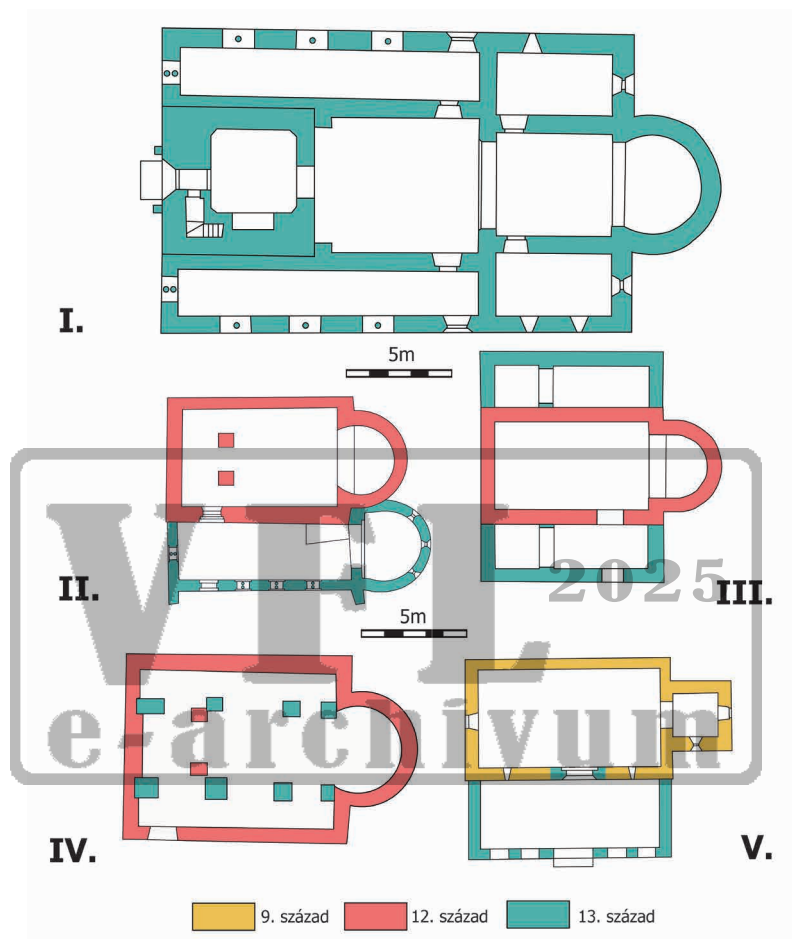
Először az épület alaprajzát kíséreltük meg rekonstruálni, bemutatni kívánva a római maradványok helyzetét is, majd az egyes épületrészek tömegét és kapcsolatait rajzoltuk meg. A rekonstrukció végeredménye egy kis alapterületű, magas térarányú templom lett, aminek magassági méretét néhány álló épület arányai nyomán, átlagolással számítottuk ki. A déli bővítés belső méreteit a tihanyi kapurekonstrukció és a korábbi templom elképzelt déli ablakainak mérete sugalta. A hozzáépítés a déli fal ablakainak lehetséges helye miatt egy viszonylag alacsony, féltetős tömegként fért el a maketten és egy elég szervesen kapcsolódó, de jellegzetesen középkori együttes képét adta. A déli bővítmény nyitott előcsarnokként való elképzelése ezzel egyre valószínűbbé vált. Sajnos a makettezést a 2020-as járvány félbeszakította, a kiállításból pedig nem lett semmi, a gondolat-kísérlet azonban önmagában is érdekes volt, folytatására talán egyszer lesz lehetőség.

Építészeti minták és rokon emlékek

A ságdörgicsei templom épülete jellegzetes Árpád-kori formát mutat, pontos analógiája tulajdonképpen nincsen. A közeli Kővágóörs-Ecsérpuszta temploma alaprajzának és építési technológiájának hasonlóságai (durván formált, nagyobb méretű sarokkváderek, kisebb méretű tört kövekből álló fal, opus spicatum falszakaszok) miatt is említendő.⁸ Első, egyhajós periódusában ez kicsivel nagyobb méretű templom volt (7 X 10 méteres hajó belméret és kb. 3 méteres apszis mélység, 4 méteres apszis szélesség), nagyságrendje, nyugati karzatos elrendezése és építési kora azonban közel azonos a tárgyalt épülettel. A kis templom minden bizonnyal állt

⁸ SZ. CZEGLDÉY–KOPPÁNY, 1964.

a 12. században, első nagyobb átépítésére, háromhajós templommá alakítására, a 13. században került sor (5. kép).

5. kép: Különféle templomok periodizált, vázlatos alaprajza azonos léptékben
I. Felsőörs, Mária Magdolna-templom (rekonstrukció) II. A ságdörgicsei (Zánka)
templom (rekonstrukció) III. Csabdi, templomrom IV. Kővágóörs-Ecsérpuszta,
templomrom V. Ermita de Santa Cecilia, Santibáñez del Val, Barriosuso
(a szerző rajza, 2024)

A későbbi elő-, pontosabban oldalcsarnokos bővítés mintaképe is viszonylag közeli. A felsőörsi Mária Magdolnának szentelt egykori prépostság temploma szokatlanul ép állapotban maradt fenn, műemléki kutatása az egyik legalaposabb, műemléki helyreállítása pedig kimagasló minőségű volt

az 1960-as években.⁹ Az építés korából még forrás is ismert, ebben egy Szent Mihály-oltár felszenteléséről esik szó, ami a torony emeletén azonosítható volt. Az épület több szakaszban, úgy tűnik folyamatos koncepcióbővülés eredményeként valósult meg. Eredetileg egyhajós, félköríves alaprajzú szentéllyel zárt, a hajóval azonos szélességű, masszív, hasábos nyugati toronnyal tervezték. A torony készült el először, igényesen kialakított kváderhomlokzatai finom tagolást kaptak. Nem sokkal ezután két, keskeny oldalsó teret építettek a hajó mellé, majd e bővítmények vonalában a szentélyt is megtoldták két oldalról egy-egy kápolnával (5. kép). A hozzáépítés sajátossága az, hogy bár alaprajzban elsőre két oldalhajónak tűnnek fel az oldalsó terek, azok valójában a hajó felé zártak voltak, csak ajtó (vagy ajtók) vezettek befelé, kifelé viszont ikernyílások sorával és egy-egy bélletes kapuval nyitott előcsarnokot képeztek. A mellékterek vonalában a szentélyhez kapcsolt oldalterek ezzel szemben zártak, csak a belsőbből megközelíthető kápolnáként épültek meg. A bővítményt valószínűleg eredetileg is emeletesnek tervezték. A fennmaradt nyomok szerint az oldalcsarnokok fent kifelé zártak és befelé ikernyílásokkal a hajó irányába nyitottak lehettek. Az apró terekre osztott, összetetten és következetesen komponált tér a hazai 12–13. századi érett romanika szerzetesi épületeinek kitűnő példája.

A felsőörsi nyitott előcsarnok egyes részletformái (az ikernyílások sarokköveinek hengertagja, a nyílás szélessége) a ságdörgicseihez hasonló, de a boltozott belső tér, a finomabban tagolt bélletes oldalbejáratok sokkal igényesebb szerkezetek. A felsőörsi stílust ugyanakkor a későromanika ízlése határozza meg, a ságdörgicsei karéjos záródások viszont gótikus jellegűek. A felsőörsi ikernyílások tagolásából sajnos hiányoznak a középső elemek, a helyreállításakor készült hasábos pillérek félrevezetőek, a megjelenését kissé nehézkesé teszik. A templomban lévő finom, sarokleveles oszloplábazatok tartozhattak az eredeti hengeres pillérekhez (6. kép).

A nyitott szerkezetek befalazását nem lehet időhöz kötni, megszüntetésükre talán már a középkorban, legkésőbb a barokk átalakítás idején sor került. Biztosan az utóbbi, 18. századi átépítés során lett mellékhajóvá alakítva a két oldalcsarnok is. Az építési időrend a korai időszakra vonatkozóan konszenzusos: a torony épült ki elsőként az 1230-as évekre, az épület többi része, fokozatosan legkésőbb a 13. század közepéig elkészült.

Ha az Árpád-kori építészeti ismert emlékeit áttekintjük, hogy oldalsó térbővítéssel ellátott egyhajós templomokat keressünk a legközelebbi találat az ún. felsődörgicsei rom lesz a mai Dörgicse falu szívében. A templom ott is római előzményeken épült fel és még az Árpád-korban többször bővítették (a bővítések elemzése bőven megérne egy másik tanulmányt). A 13. század

⁹ ERDEI-TÓTH, 1966., TÓTH, 1980., TÓTH, 2000.

közepe táján a korai templom déli oldalához azzal azonos hosszúságú, kelet-ről szentéllyel bővített építményt emeltek, a két térrész, a hajó és a szentély közé haránt irányú szentélyszakasz ékelődik. A bővítés nem nyitott előcsarnok, de nem is oldalhajó, a korábbi templommal csupán egy átjáró kapcsolat össze és saját déli bejárat is volt. Az egész épület kettős templomként működött, amely sajátos formára a település összetett birtokosi szerkezete az elfogadott magyarázat.¹⁰

6. kép: Felsőörs, Mária Magdolna-templom

- I. helyreállítási terv (Erdei Ferenc, 1962, MÉM MDK Tervtár, ltsz.: 8260)
- II. az északi oldalcsarnok egykori béli kapuja (a szerző felvétele, 2024)
- III. a déli oldalcsarnok helyreállított nyugati ikernyílása (a szerző felvétele, 2024)
- IV. az északi oldalcsarnok helyreállított ikernyílásai (a szerző felvétele, 2024)
- V. sarokleveles oszloplábazat a templomban (a szerző felvétele, 2024)

Az oldalsó hosszanti térrel való bővítés nem volt ritka az Árpád-kor építészetében, például a 12. századtól sorolhatóak. Önálló oldalsó kápolnaként értelmezhető, oldalhajónak tűnő bővítménye volt a kánai, a monostorossápi, a zalaszántói és az ábrányi templomnak, viszont ugyanez az alaprajzi szituáció valódi (és egyedüli) mellékhajóként lett kialakítva a sopronhorpácsi templomban.¹¹

¹⁰ ÉRI–GERŐNÉ KRÁMER–SZENTLÉLEKY 1964., ÉRI 2005a., SZAKÁCS, 2022. 232–235.

¹¹ RÁCZ–LASZLOVSZKY 2005. 116–118., 11 és 14. ábra, 13. térkép, SZAKÁCS, 2022. 45.

Egy olyan emlék említhető, ahol talán elképzelhető a nyitott oldalcsarnokokkal való későbbi bővítés. A Csabdiban feltárt templomrom két építési periódussal rendelkezik¹² (5. kép). Az egyhajós, félköríves szentélyű kis épületet utólag az északi és a déli oldalon is oldalsó terekkel látták el, amelyek nyugati szakaszára egy-egy hasábos, befelé alul nyitott tornyot is emeltek. Zavarba ejtő az oldalterek viszonya a hajóhoz: a helyenként meglévő felmerek tanúsága szerint a hajófalak zártak voltak az oldalterek felé, a hajóba egy bejárat a déli oldalon, a hajó keleti végében nyílt. Sajnos a rom erősen elpusztult így nem világos, hogy az oldalterek lehettek-e kifelé nyitott előcsarnokok. Az oldalsó részek nyugati szakaszán ülő tornyok térkapcsolatai sem rekonstruálhatók, ma itt az oldaltér belmagasságánál biztosan magasabbra épült harántdonga nyoma látszik, de a hajó felé a toronytest zárt, egykori karzatátjáróra nem utal semmilyen nyom. Az oldalsó bővítésre az ásatók szerint a 13. század közepéig sor került.

A felsorolt bővítések elemzéssel megállapított eltérő térbeli megoldásai újra felhívják a figyelmet az alaprajzon elsőre hasonló, de felépítményben és funkcióban erősen eltérő építészeti változatok egymás mellett élésére és a tipológiai megközelítés csapdáira.

A ságdörgicsei bővítménynek nyitott árkádos kialakítása mellett a másik karakteres sajátossága a kétszintes keleti lezárás volt. A leírásban a kora újkori és nem a nyugati művészettörténetírásban szokásos középkori értelmében hívtuk kriptának, esetleg sírkamrának e teret, ugyanis a fennmaradt nyomok szerint az erős bolygatottsága ellenére is biztosan temetkezési céllal létesítették. Az apró méretű, éppen csak néhány sír befogadására alkalmas kripták közül itthon az 1100 táján épített tarnaszentmáriai a legnevezetesebb.¹³ A veszprémi Szűz Mária apácakolostor temploma mellé a 13. században vagy a 14. század elején emeltek egy kis kápolnát, aminek szentélye szintén kétszintes volt. Az alsó, apró térrészt gondosan kifestették.¹⁴

A három emléket az elrendezés hasonlóságán kívül semmi sem köti össze, de figyelmeztetnek arra, hogy a kisebb léptékű épületek szentélye alatt az Árpád-kortól talán az Anjou-kor elejéig várhatóak hasonló építmények.

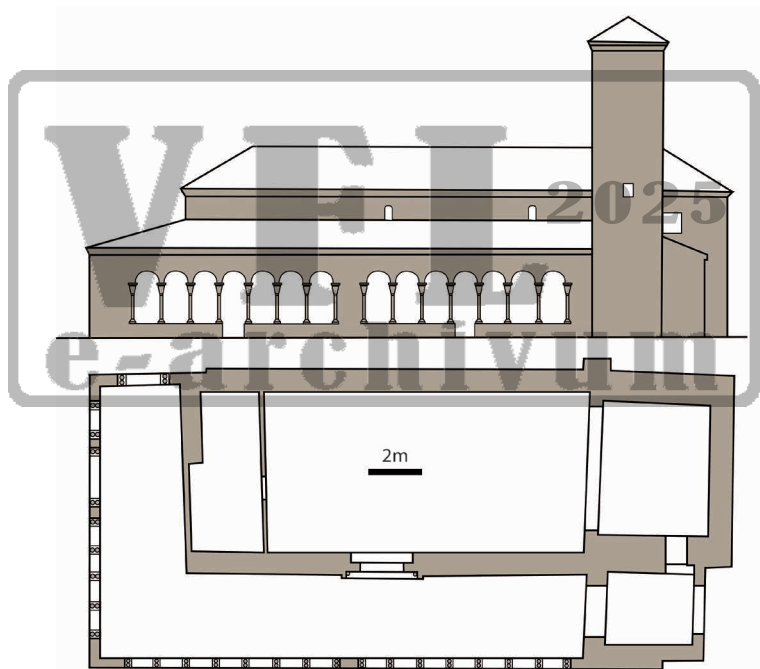
A ságdörgicsei nyitott előcsarnok, a felsőörsi és csabdi oldalterek legfőbb funkciója, az ott feltárt sírok tanúsága szerint a kiemelt pozíciójú, végső nyughely kialakítása volt. Ezekben az esetekben a bővítéseket nem túlzás a 13. századi társadalmi háttér változásaival összefüggésbe hozni. A templombővítések anyagi hátterét magánszemélyek és/vagy egyházi méltóságok biztosíthatták. Az építkezések tervezési gyakorlata igen egyszerű volt: a hosszanti oldalon hozzátoldással növelték meg a már meglévő szakrális teret,

¹² PÁMER–KOVÁCS 1994.

¹³ JANKOVICS, 2010., SZAKÁCS, 2022. 54–55

¹⁴ BODÓ, 2002., KOPPÁNY–HÉCZEY-MARKÓ, 2023.

élesen elkülönítve az új funkciójú részt a korábbitól. A térkapcsolatok bonyolultsága és a részletek mintaválasztása már a megrendelői műveltségtől és vagyoni helyzetétől, valamint a konkrét mintaképektől függött. Ságdörgicsén az építtető közeli építészeti példát és viszonylag egyszerű szerkezetet, de meglepően korszerű részletformákat választott. A nyitott előcsarnokos megoldás biztosan Felsőörs, a gótikus elemek minden bizonnyal a veszprémi, 13. század közepi építkezések felől magyarázhatóak. Veszprémben a székesegyházon folyó munkálatok mellett a Szent György-kápolna újjáépítése, az ún. Gizella-kápolna kialakítása, egy új domonkos apácakolostor építése is egy időben zajlott a 13. század közepső harmadában. A különféle tanultságú, eltérő művészeti hagyománnyal rendelkező mesterek kitűnő minőségű, gótikus alkotásokat hoztak létre, és e művek hatása a 13. század második felében termékenyítően hatott a közvetlen földrajzi környezetükben¹⁵ (3. kép).

7. kép: San Salvador, Carabias, déli homlokzat és alaprajz (a szerző rajza, 2024)

A felsőörsi és nyomában a ságdörgicsei nyitott előcsarnokos megoldások egykorú funkcionális párhuzamait nagy számban a Balatonparttól igen távol, Európa délnyugati végén lelhetjük fel. Az Ibéria-félsziget középső és

¹⁵ TÓTH, 1967., ROSTÁS, 2000.

egyes északi részein, a mai Kasztília és León, valamint La Rioja és Navarra tartományaiban egy sor 12-13. századi plébániatemplom áll, amelyek déli, olykor déli és azzal összefüggően nyugati nyitott előcsarnokkal épültek fel, esetleg ilyen előcsarnokkal utólag lettek kiegészítve. Az általam elérhető szakirodalom az épülettípusnak e területen való gyakoriságáról régóta tud és a nagyméretű nyitott előcsarnokokat egyrészt az enyhe éghajlattal, másrészt egyes világi funkciókkal hozza összefüggésbe.¹⁶ A templom a középkori közösségek egyetlen középülete volt, a világi célú összejövetelekre, tanácskozásokra, tanúkihallgatásokra ugyanígy itt került sor, mint az Istentiszteletekre, keresztelőkre, házasságkötésekre és temetésekre, a csarnokok szerepe különösen az utóbbi esetben tűnik fontosnak.

A teljes áttekintésre, a téma mély ismeretének hiánya miatt nem vállalkozom, csupán néhány példát ismeretetek röviden. Az első példa Kasztília és León Burgos tartományában Barriosuso településen emelkedik (5. kép). A Szent Cecéliának szentelt kis egyhajós, egyenes szentélyzáródású templomot a 9. század végén emelték, majd 1200 táján a déli oldalához kissé szabálytalan alaprajzú, nyitott előcsarnokot építettek.¹⁷ Az oldaltér nyugat és kelet felé is zárt, dél felé egy-egy félköríves árkádpár között egy szélesebb, félköríves ajtónyílással van megnyitva. Az ajtó a jelek szerint nem rendelkezett zárható szárnyal. Az előcsarnok középső bejárata mögött ugyanekkor áttörték a 9. századi hajófalat és abban egy bélietes, új templomkaput helyeztek el. A létrejött épületrész kissé nehézkes megjelenésű, a nyílások közötti pilléreket csupán vállpárkány tagolja, de az árkádokat a homlokzaton sakktáblamintás íves, szemöldökpárkányok hangsúlyozzák. A ságdörgicsei esettel a korai kis templom kissé suta, utólagos csarnokos bővítése állítható párhuzamba.

A szintén kasztíliai Segovia tartomány Sotosalbos nevű kis településén áll a Szent Mihály arkangyalnak szentelt templom.¹⁸ A szokásosnál nagyobb méretű épület alaprajza elég összetett: a középső, egyhajós, egyenes záródású kis templomot északról és délről is a templomhajónál alig keskenyebb, azzal azonos hosszúságú oldaltérek kísérik. Az északi zárt, három részre tagolt, a hajóhoz alacsonyabb nyílásokkal kapcsolódik, a déli egy befelé zárt, kifelé,

¹⁶ DE RODRIGUEZ–LOJENDIO 1966. 159–258, BARRAL I ALTET–AVRIL–GABROIT-CHOPIN, 1984. 50.

¹⁷ https://www.condadodecastilla.es/cultura-sociedad/arte/ermita-de-santa-cecilia-de-barriosuso/#google_vignette, <https://www.caminodelcid.org/servicios/ermita-de-santa-cecilia-santibanez-del-val---barriosuso-1929924/>, <https://www.xn--santibaezdelval-4qb.es/lugares-de-interes/ermita-de-santa-cecilia>, (A letöltés ideje: 2024. május 21.)

¹⁸ <https://www.sotosalbos.es/index.php/turismo/89-sotosalbos/turismo/98-la-iglesia-de-san-miguel-arcangel>, <https://patrimoniocultural.jcyl.es/web/es/conocimiento-difusion/esteban-gormaz-soria-iglesia.html#page-1>, (A letöltés ideje: 2024. május 21.)

déli irányban nyitott előcsarnok. Az utóbbi különösen gazdag épületszobrászati dísszel rendelkezik: a déli oldalon közepén széles, félköríves, bélletes kapu van, amihez kettős oszlopokon emelkedő árkádsorok kapcsolódnak. Egy kisebb ikerablak látható a csarnok nyugati oldalán, kelet felé pedig egy félköríves, a délinél kisebb bélletes kapu nyílik. A fejezeteket, a kapubéletteket és a főpárkányt kísérő ívsor belső zugait is aprólékosan kidolgozott figurális és architektonikus részletek borítják, az előcsarnok mélyén, a hajófal közepén nagyméretű kapu vezet a templomtérbe. A faragott részletek mennyisége és minősége aligha vethető össze a magyarországi emlékekkel, az összetett, elsőre háromhajósna látszó, valójában önálló terekre szabdaltságot alaprajz azonban érdekes párhuzam. A templom építését a 12. század közepére teszi az általam elért elemzés, az északi melléktér mögötti nagyméretű keleti torony 13. századi lehet.

Az utolsó példaként felhozott spanyol emlék a Kasztília-La Mancha Guadalajara tartományában, Madridtól keletre, Carabiasban található Szent Megváltó-templom¹⁹ (7.kép). Az egyhajós, egyenes szentélyzáródású kis templomot délről és nyugatról is széles, minden oldalon karcsú kettős oszlopokon emelkedő, félköríves árkádsorral megnyitott előcsarnok kíséri. Bejárat nyílik nyugaton, középtájon, és a folyosó mindkét végén, észak és nyugat felé is. Az árkádok inkább a későromanika ízlését tükrözik, a szerkezetek finom arányúak, nagyon jó minőségben kivitelezettek, de kétségkívül emlékeztetnek a ságdörgicsei rekonstruált ikernyílásokra. A templom egyetlen periódusban, a 13. században épült meg, közelebbről nem maghatározott időben, a déli előcsarnok nyugati végén ülő nagytömegű toronytest 17. századi bővítés.

Az ibériai és a hazai, sokkal rosszabb állapotban megismerhető példák vélt hasonlósága nem magyarázható könnyen. A legvalószínűbb az, hogy a templom középület funkciójának bővítési igénye egyidőben jelentkezett Európa két távoli pontján és hasonló megoldásokat hívott életre. Megfontolható még egy aspektus. A hazai kutatások jelen állása egyelőre nem teszi lehetővé a teljes Kárpát-medence történeti éghajlatrekonstrukcióját, azt azonban már ma is tudjuk, hogy az Államalapítás korától a 13. századig meleg és száraz időszak uralkodott, a 13. században talán egy különösen meleg periódussal, amit a 14. századtól az ún. kis jégkorszak szakított meg.²⁰ A nyitott előcsarnok építése a különösen meleg periódussal is magyarázható, ahogyan a felsőörsi nyílások későbbi befalazása az erős lehűléssel kísért késő középkorban válhatott szükségessé.

¹⁹ Iglesia del Salvador de Carabias | Portal de Cultura de Castilla-La Mancha (castillalamancha.es), (A letöltés ideje: 2024. május 21.)

²⁰ VADAS-RÁCZ, 2010.

Összefoglalás

Dörgicse látványos középkori templomromjainál sokkal kevésbé ismert Balatonakali és Zánka határában fennmaradt, egykori Ság(dörgicse) Árpád-kori egyháza. A rom régészeti feltárására 1967 és 1969 között került sor (Palágyi Sylvia, Éri István, Dax Margit, Berta István), 1970–71-ben Koppány Tibor tervei szerint részleges rombemutató is megtörtént. Az ásatás eredményeinek publikálására 2008-ban került sor.

Az épület, a Balaton-környéki viszonyok között távolról sem egyedülállóan, egy római település (vagy villagazdaság) romjain állt. A keletelt, egyhajós, a hajó szélességénél keskenyebb átmérőjű, enyhén patkóíves alaprajzú szentéllyel rendelkező templom északi fala alapozásban és majdnem egy méter magasan felmenőben is római falazat volt, a többi rész újonnan épült. Az építészeti kivitel nem volt igénytelen: a sarkokat nagyobb méretű kváderekből rakták, a falak helyenként, utánozva a római részek opus spicatum építéstechnikáját, kisebb méretű, alig megmunkált kövekből álltak. A hajó nyugati harmadában egy hasábos pillérpár maradványai arra utaltak, hogy a templomnak karzata és minden bizonnyal nyugati tornya is volt. Egy következő periódusban a déli fala mellé egy keskeny hajót emeltek, majd a bővítményt keletről egy kis altemplommal ellátott apszissal bővítették. Az alsó részt egy keskeny, a korábbi épület fala mellett levezető lépcsőn lehetett megközelíteni. A bővítmény területén, különösen a kis kriptában számos nyílás, oszlopok, áthidalók, szarkövek töredékei kerültek elő. A tihanyi kőtárban, a közelmúltbeli lebontásig, látható volt két rekonstruált szerkezet, egy félköríves kapu és egy középen hengeres pillérpárral alátámasztott, karéjos lezárású ikernyílás, melyek egy nyitott, árkádos architektúrához tartoztak. A hehely-idomú fejezetek ornamentikája, a háromkaréjos szemöldök a 13. század közepének hazai emlékeit idézik, a ságdörgicsei darabok ezzel 1230 és 1260 közé keltezhetők, eszerint a kis templom minden bizonnyal állt már a 12. században, nyitott oldalcsarnokkal való bővítésére a 13. század közepén kerülhetett sor. Az utóbbi megoldás talán a felsőörsi Mária Magdolnának szentelt egykori prépostság templomáról eredeztethető. Itt az egyhajós, félköríves alaprajzú szentéllyel zárt, a hajóval azonos szélességű, masszív, hasábos nyugati toronnyal tervezett épületet egy második építési fázisban két, keskeny oldalsó bővítménnyel toldották meg. A hozzáépítések alaprajzban elsőre oldalhajónak tűnnek fel, valójában a hajó felé zártak, kifelé viszont ikernyílások sorával és egy-egy béli kapuval is nyitottak voltak. A felsőörsi stílust a későrománika határozza meg, a ságdörgicsei karéjos záródások viszont gótikus jellegűek és minden bizonnyal a Veszprém-ben zajló, 13. század közepi építkezések hatásával magyarázhatók.

Az Árpád-kori építészetben az oldalsó, hosszanti térbővítéssel ellátott egyhajós templomok nem voltak ritkák, például a 12. századtól sorolhatóak. Biztosan önálló oldalsó kápolnaként értelmezhető oldalhajónak tűnő bővítése volt a kánai, a monostorossápi, zalaszántói, a felsődörgicsei és az ábrányi templomoknak, ugyanez az alaprajzi szituáció valódi (és egyedüli) mellékhajóként lett kialakítva a sopronhorpácsi templomban. Egy olyan emlék említhető, ahol talán elképzelhető az oldalcsarnokokkal való későbbi bővítés. A Csabdíban feltárt templom első periódusában egyhajós, félköríves szentélyű kis épület volt, amit utólag az északi és a déli oldalán is oldalsó terekkel láttak el, a bővítések nyugati szakaszára egy-egy hasábos, a bővítés felé alul nyitott tornyot is emeltek. Sajnos a rom erősen elpusztult így nem világos, hogy az oldaltérek lehettek-e kifelé nyitott előcsarnokok. Az ásatók szerint építésükre a 13. század közepéig sor került.

A felsőörsi és nyomában a ságdörgicsei nyitott előcsarnokos megoldások egykorú funkcionális párhuzamait nagy számban a Balatonparttól igen távol, Európa délnyugati végén lelhetjük fel. Az Ibéria-félsziget középső és egyes északi részein, a mai Kasztília és León, valamint La Rioja és Navarra tartományaiban egy sor 12-13. századi plébániatemplom áll, amelyek déli, olykor déli és azzal összefüggően nyugati nyitott előcsarnokkal épültek fel, esetleg ilyen előcsarnokkal utólag lett kiegészítve (az idézett példák: Ermita de Santa Cecilia, Santibáñez del Val, Barriosuso, 9. századi templom 1200 körüli déli előcsarnokkal, San Miguel Arcángel, Sotosalbos, a templom és az előcsarnok is 12. századi, a tornya 13. századi, San Salvador, Carabias, 13. század, tornya 17. századi bővítés). Az ibériai és a hazai, sokkal rosszabb állapotban megismerhető példák vélt hasonlósága nem magyarázható könnyen. A legvalószínűbb az, hogy a templom funkciójának (különösen a temetkezésekkel összefüggő) bővítési igénye egyidőben jelentkezett Európa két távoli pontján és hasonló megoldásokat hívott életre. Megfontolható még egy aspektus. Bár a hazai kutatások állása egyelőre nem teszi lehetővé a teljes Kárpát-medence történeti éghajlatrekonstrukcióját, a nyitott előcsarnokok építése egy különösen meleg éghajlati periódussal is magyarázható, ahogyan a felsőörsi nyílások későbbi befalazása az erős lehűléssel kísért késő középkorban válhatott szükségessé.

AN EXTENSION OF AN ÁRPÁD-PERIOD CHURCH: LESSONS FROM THE RECONSTRUCTION OF THE CHURCH RUINS OF SÁGDÖRGICSE (NEAR ZÁNKA)

Lesser known than the spectacular medieval church ruins of Dörgicse (Veszprém county, HU) is the surviving Árpád-era church of the former Ság(dörgicse), located in the border area of Balatonakali and Zánka (Veszprém county, HU). The archaeological excavation of the ruins was carried out between 1967 and 1969 (Sylvia Palágyi, István Éri, Margit Dax, István Berta), and in 1970-71 a small archeological park was opened to the public according to the plans of Tibor Koppány. The results of the excavation were published in 2008.

The building stood on the ruins of a Roman settlement (or villa rustica), which is not unique to the Lake Balaton area. The single-nave church was oriented to the east, its chancel had a slightly horseshoe-arched layout, the diameter of which was narrower than the width of the nave. The north wall of the church had a Roman masonry in its foundations and almost up to a metre high in the structural walls, while the rest was newly built. The architectural design was sophisticated: the corners were made of larger ashlar, while the walls in some parts were built with smaller, barely worked stones, imitating the opus spicatum technique of the Roman sections. In the western third of the nave, the remains of a pair of rectangular pillars indicated that the church most probably had a gallery and a western tower. At a later period, a narrow nave was built onto the south wall, then an apse with an undercroft was added to the former extension. The lower part was accessed by a narrow staircase leading down along the wall of the former building. In the area of the extension, especially in the small crypt, numerous openings, as well as the fragments of columns, lintels and jamb stones have been found. Until its recent demolition, the lapidarium in Tihany featured two reconstructed structures: a semicircular portal and a double cusped arch, supported with a pair of cylindrical pillars in the middle, which were part of an open, arcaded architecture. The ornamentation of the chalice-shaped capitals and the trefoiled brow are reminiscent of mid-13th century Hungarian monuments, while the pieces from Ság(dörgicse) can be dated between 1230 and 1260, which means that the small church was probably already standing in the 12th century, and its extension with an open side hall must have taken place in the mid-13th century. The latter solution may have its origins in the church of the former provostry in Felsőörs, dedicated to Mary Magdalene. Two narrow side extensions were added in a second phase to the original single-nave building, which ended in a semicircular chancel with a large

rectangular western tower, having the same width as the nave. The layout of the additions at first glance suggests that they may have been side-aisles, but in fact they were closed towards the nave, opening to the outside with a series of twin openings and a portal in each one. The style of the Felsőörs church bears late Romanesque features, while the cusped arches in Ságdörgicse suggest Gothic-style and can certainly be explained by the influence of the mid-13th century constructions in Veszprém.

In Árpád-period architecture, single-nave churches with lateral, longitudinal extensions were not uncommon, with examples dating from the 12th century. The churches in Kána (Budapest, HU), Monostorossáp (Jász-Nagykun-Szolnok county, HU), Zalaszentő (Zala county, HU), Felsődörgicse (Veszprém county, HU) and Ábrány (Abram, Bihar county, RO) all had side-aisle extensions that were probably used as side chapels, and the same layout was developed as an actual (and only) side-aisle in the church of Sopronhorpács (Győr-Moson-Sopron county, HU). There is one monument, where side halls were thought to have been built as a subsequent extension. The church excavated in Csabdi (Fejér county, HU) was a small, single-nave building with a semicircular chancel in its first period, to which side halls were added on both the north and south sides, and rectangular towers were built onto each side of the western additions, which opened towards the extensions. Unfortunately, the ruins are badly damaged, so it is not clear whether the side halls could have been vestibules opening outwards. According to the excavators, they were built no later than the mid-13th century.

A large number of functional parallels to the open vestibule solutions of the Felsőörs and Ságdörgicse churches can be found in the south-western end of Europe, far from the shores of Lake Balaton. In the central and some northern parts of the Iberian Peninsula, in present-day Castile and León, and the provinces of La Rioja and Navarre, there are a number of parish churches dating from the 12th and 13th centuries, with open vestibules to the south, sometimes to the south and the west, or had such vestibules added later (the examples cited are: Ermita de Santa Cecilia, Santibáñez del Val, Barriosuso, 9th century church with a south vestibule from around 1200, San Miguel Arcángel, Sotosalbos, both the church and the vestibule from the 12th century, its tower from the 13th century, San Salvador, Carabias, 13th century, its tower is a 17th-century extension). The presumed similarity between the Iberian and the Hungarian examples, with the latter being in much worse condition, cannot be easily explained. Most probably, the need to expand the church's functions (especially in connection with burials) arose simultaneously in two remote parts of Europe and gave rise to similar solutions. One other aspect may be considered. Although the current state of

research in Hungary does not yet allow for a historical climate reconstruction of the entire Carpathian Basin, the construction of the open vestibules can be explained by a particularly warm climatic period. Similarly, the reason for walling in the open vestibule of the Felsőörs church may have become necessary in the late Middle Ages due to the onset of a considerably cooler climate.

RÖVIDÍTÉSEK, FORRÁSOK, BIBLIOGRÁFIA

MÉM MDK = Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

MNL BaML = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, Pécs

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

MNL VeML = Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltára, Veszprém

LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

OMF = Országos Műemléki Felügyelőség (megszűnt intézmény)

OMVH = Országos Műemlékvédelmi Hivatal (megszűnt intézmény)

OSzK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

VFL = Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár, Veszprém

VMT Adatbázis = Veszprém megye templomainak adatbázisa. Online Adatbázis. OTKA K 134806. számú pályázat.

Források

ERZEUGNISSE, 1858.

Erzeugnisse der K. K. Privilegierten Thonwaaren und Bauornamente-Fabrik des Heinrich Drasche zu Inzersdorf am Wienerberg. Wien, 1858.

ERZEUGNISSE, 1865.

Erzeugnisse der K. K. Privilegierten Thonwaaren und Bauornamente-Fabrik des Heinrich Drasche zu Inzersdorf am Wienerberg. Wien, 1865.

MNL BaML XI.6.

Angster József és Fia Orgona és Harmóniumgyár iratai. Szerződések. Rajzok. Orgonasíp requirálási főkönyv.

MNL VeML V.102.h.1.

Veszprém Város Tanácsának iratai. Népösszeírások. 1849., 1862.

MNL VeML V.141.f.

Veszprém város képviselőtestületének iratai. Választási iratok. 1869., 1871., 1874.

MNL VEML XII.2.I. 5/G.

Horváth Konstantin irathagyatéka. Történelmi adatok. Zirc, Polány, Nagytevel. 1752.

MUSTER-BUCH, 1880.

Muster-Buch der Thonwaaren-Fabrik der Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft. Wien, 1880.

OLASZFALUI PLÉB. LVT.

Olaszfalui plébánia levéltára. Éves adások. Költségvetés az olaszfalui rom. kath. templom orgonájának a felújításáról. 1904. augusztus 7., 1904. október 9-i iskolaszéki jegyzőkönyv. Levelek Newarkból (USA), 1922.

Bibliográfia

ACP 7.

HENSZLMANN Lilla (szerk.). *Acta Cassae Parochorum 7.* A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai XVII. Budapest, 1980.

AGGHÁZY, 1937.

Aggházy Mária: *A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században.* A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 6. Veszprém, 1937.

BAKÓ, 1993.

BAKÓ Zsuzsanna Ildikó: Gerecze Péter fényképhagyatéka. *Forráskiadványok* 1. OMVH Budapest, 1993.

BAKU–CSÍKY, 2012.

Baku Eszter – Csíky Balázs: Hagyomány és újítás. Katolikus egyházművészet a két világháború közötti Magyarországon. Mózessy Gergely szerk.: *Prohászka-tanulmányok 2009-2012.* Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2012, 286-308.

BAKU, 2018.

BAKU Eszter: *Hagyomány és újítás: A centralitás történeti hagyománya és korszerűsége a két világháború közötti magyar templomépítészetben,* PhD értekezés, BME, Budapest, 2018.

BALÁZSIK, 2007.

BALÁZSIK Tamás: Deckert Krisztián és a kaposvári romantikus építészet. In: BUDA Attila–RITOÓK Pál (szerk.): *A főteli templom és a romantika építésze.* Budapest, 2007. 78–85.

BALÁZSIK, 2016.

Balázsik Tamás: Magyarpolány rk. templom. Építéstörténeti dokumentáció, értékleltár és restaurátori helyreállítási javaslat. Kézirat, 2016.

BARRAL I ALTET–AVRIL–GABROIT-CHOPIN, 1984.

Xavier BARRAL I ALTET–Francois AVRIL–Danielle GABROIT-CHOPIN: Romainische Kunst. Zweiter Band. Nord- und Westeuropa 1060–1220. München, 1984.

BEDY, 1934.

BEDY Vince: A felsőörsi prépostság története. Veszprém, 1934.

BÉKEFI, 1896.

BÉKEFI Remig: *Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a magyar ciszterci Rend*. Budapest, 1896.

BENDA, 1968.

Benda Kálmán: Helytörténeti kiadványok. *Századok* 1968. 292–298.

BICSKEI, 2022.

BICSKEI Éva: A veszprémi Ranolder-albumról. In: FARBAKY Péter–FARBAKY-NÉ Deklava Lilla (szerk.): *A haza építőkövei. Tanulmányok a 19. századi építészet köréből Sisa József tiszteletére*. Budapest, 2022. 225–238.

BIÉLER 1961.

BIÉLER, André.: *Liturgie et architecture. Le temple des chrétiens*, Genève, 1961.

T. BÍRÓ, 1993–94.

T. BÍRÓ Katalin: *A Szentgál, Füzi-kút későneolitik település kőanyaga*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19-20. Veszprém, 1993-1994. 89–118.

BÍRÓ–JENEY–SZALAY, 2003.

ifj. BÍRÓ László–JENEY Zoltán–SZALAY György: Szentgál, református templom. A szószer restaurátori kutatása. in.: Mentényi Klára szerk.: *Műemlékvédelmi Szemle 2003/2. Az Országos Műemléki Felügyelőség tájékoztatója. Összefoglaló jelentések a 2002. évi helyszíni műemléki kutatásairól*. Budapest 2003.

T. BÍRÓ–REGENYE, 2001.

T. BÍRÓ Katalin–REGENYE Judit: *Tűzkőbánya és feldolgozó telepek. Egy Szentgál (Veszprém megye) környéki neolitikus lelőhelycsoport kutatása*. DANI János - HAJDÚ Zsigmond - NAGY Emese Gyöngyvér (szerk.): *MÓMOSZ I*. Debrecen, 2001. 95–105.

- BODÓ, 2002.
- BODÓ Balázs: A veszprémvölgyi apáca kolostor építéstörténete és kőfaragványai. *Műemlékvédelmi Szemle*, 12. évf. 2002. 1. 41–63.
- BOGYAY, 1944.
- BOGYAY Tamás: A felsőörsi prépostsági templom helyreállítása. *Balatoni Szemle* 3. évf. 17-18. 1944. 473–476.
- BONOMI, 1944–1945.
- BONOMI, Eugen: Bürgerrecht und Bürgertum in Stuhlveibenburg 1688-1848. *Sudost-Forschungen* IX-X (1944-45) 260–361.
- BOROSS 2018.
- BOROSS István: *Forrásaink a reformációról*. Dokumentumok az MNL Veszprém Megyei Levéltárában. Veszprém, 2018.
- BORÓVI, 2000.
- BORÓVI József: *Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása*. Budapest, 2000.
- BRUNNER–GOPCSA, 2016.
- BRUNNER Attila–GOPCSA Katalin: *Veszprém város építésze a „hosszú” 19. században*. Műhelytanulmányok a műemléki topográfiához, 5. Székesfehérvár, 2016.
- BSHPF
Bulletin de la Société Préhistorique Française.
- CZAJLIK, 2022.
- CZAJLIK Zoltán: *A terepi kirándulástól a domborzatmodellig*. Budapest, 2022.
- SZ. CZEGLDÉY–KOPPÁNY, 1964.
- SZ. CZEGLDÉY Ilona–KOPPÁNY Tibor: A középkori Ecsér falu és temploma. *Archeológiai Értesítő* 91. 1. 1964. 41–61.
- CVZ
- KANÁSZ Viktor (szerk.): *A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. I. Zala megye*. A veszprémi egyházmegye múltjából 35. Veszprém, 2020.
- CVV
- KANÁSZ Viktor (szerk.): *A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. II. Veszprém megye*. A veszprémi egyházmegye múltjából 37. Veszprém, 2021.

- CSENGEL–GERE, 1996.
 CSENGEL Péter–GERE László: Előzetes jelentés a városlódi karthauzi kolostor kutatásáról. *Műemlékvédelmi Szemle* 6 (1996) 1. 53–84.
- G. Csete 1839.
 G. CSETE Antal: A' Veszprémi Székes-Egyház. In: GUZMICS Iszidór (szerk.): *Egyházi Tár*. XIII. füzet. Pest, 1839. 321–330.
- DAIREAUX, 2006.
 DAIREAUX, Luc: Les temples normands au XVIIe siècle : essai de typologie. *BSHPF*, 2006.
- CS. DOBROVITS, 1983.
 CS. DOBROVITS Dorottya: *Építkezés a 18. századi Magyarországon. (Az uradalmak építészete)*. Művészettörténeti Füzetek 15. Budapest, 1983.
- DOMBI, 1943.
 DOMBI József, dr. A legújabb magyar monumentális művészet. *Szépművészet* 4. évf. 10. 1943. 195–200.
- HODOSSY, 1999.
 DR. HODOSSY Lajos: *A veszprémi református gyülekezet története (1893–1995)*. THÚRY Etele–Dr. HODOSSY Lajos: Jöjj, mondjunk hálaszót... A veszprémi református gyülekezet története. *Veszprém*, 1999. 71–74., 106., 114–116.
- HORVÁTH, 1930.
 DR. HORVÁTH Konstantin S. O. Cist.: *Zirc története*. Zirci könyvek I. Veszprém, 1930.
- EGER VÁROSKÉPI... 1951.
 [Sz. n.] *Eger városképi és műemléki vizsgálata*. Budapest, 1951.
- ERDEI – TÓTH, 1966.
 ERDEI Ferenc – TÓTH Sándor: *Felsőörs prépostsági templom helyreállítása*. Helyreállított műemlékeink 20. Budapest 1966.
- ERDEI, 1982.
 ERDEI Ferenc: Felsőörs Prépostsági templom. *Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára* 118., Budapest, 1982.
- ÉRI, 2005a.
 ÉRI István: Az öt Dörgicse öt román kori temploma 1. *Várak, kastélyok templomok* 2005. 4. 4–7.
- ÉRI, 2005b.
 ÉRI István: Az öt Dörgicse öt román kori temploma 2. *Várak, kastélyok templomok* 2005. 5. 12–14.

- ÉRI–GERŐNÉ KRÁMER–SZENTLÉLEKY, 1964.
- ÉRI István–GERŐNÉ KRÁMER Márta–SZENTLÉLEKY Tihamér: A dörgicsei középkori templomromok. *Magyar Műemlékvédelem 1959-1960*. Budapest, 1964. 95–116.
- ÉRSZEGI, 2010.
- ÉRSZEGI Géza: I. (Szent) István veszprémi adománylevele. In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére – A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. Veszprém, 2010. 9–32.
- ESTERHÁZY, 1690.
- ESTERHÁZY Pál: *Az egész világon levő csudálatos Boldogságos Szűz képei-nek röviden föl tett Eredeti...* Nagyszombat, 1690.
- D. FEHÉR, 1961.
- D. FEHÉR Zsuzsa: Három kiállítás. *Művészet* 2. évf. 7. 1961. 38-40.
- FEHÉR, 1970.
- FEHÉR Rózsa: A hímeskő alkotója. *Képes Újság* 9. évf. 6. 1970. február 7. 6.
- FILMHÍRADÓ, 1961.
- Mattioni Eszter hímes kőmozaikjai. Szöveg Csőke József, Sziklai Kornél. Magyar Filmhíradó 47/3. bejátszás, 1961. november. Azonosító: MFH_1961_47-03. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=16265>, utolsó letöltés: 2024.05.31.
- FILMHÍRADÓ, 1977.
- Mattioni Eszter hímeskő-kompozíciói. Szöveg Csőke József, Fífilina József. Magyar Filmhíradó 25/3. bejátszás, 1977. június. Azonosító: MFH_1977_25-03. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=21952>, utolsó letöltés: 2024.05.31.
- FINNEY, 1988.
- FINNEY, Paul Corby: Early Christian Architecture: The Beginnings (A Review Article) *Harvard Theological Review*, 81–3. 1988. 319–339.
- FÜLÖP, 2010.
- FÜLÖP András: *Tihany, Csokonai-liget*. In: KIFALUDY Júlia (Szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2009*. Budapest, 2010, 365.
- FÜLÖP – JANKOVICS, 2010.
- FÜLÖP András – JANKOVICS Norbert: *Tihany, Csokonai-liget*. KIFALUDY Júlia (Szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2010*. Budapest, 2012, 375.

GÁCH, 1949.

GÁCH Marianne: Mattioni Eszter. Hölgyfutár. *Haladás* 5. évf. 42. 1949. október 20. 11.

GALAVICS, 1984.

GALAVICS, Géza: Antonia Galli Bibiena in Ungheria e in Austria. *Acta Historiae Artium* 30. (1984/1–2) 177–263.

GERGELYFFY, 1967–1968.

GERGELYFFY András: Palota és Castrum Palota. *Magyar Múemlékvédelem* 1967–1968. 125–144.

GERMANN 1963.

GERMANN, Georg.: *Der protestantische Kirchenbau in der Schweiz*. Zürich, 1963.

GIEDION, 1922.

GIEDION, Sigfried: *Spätbarocker und romantischer Klassizismus*. München, 1922.

GOMBOSI, 2008.

GOMBOSI Beatrix: „Köpönyegem pedig az én irgalmasságom...”: Köpönyeges Mária ábrázolások a középkori Magyarországon (Schutzmantelmadonnen aus dem mittelalterlichen Ungarn). Szeged, 2008.

GONDOS–HORVÁTH, 2005.

GONDOS Béla – HORVÁTH Zoltán György: A Balatontól a Bakonyig – Veszprém megye középkori templomai. Budapest, 2005.

GÖMÖRY–CSOMORTÁNY, 2023.

GÖMÖRY Judit – CSOMORTÁNY Levente: Szűz Mária és Szent Imre herceg (egykori piarista) templom. JANKOVICS, 2023. 91–103.

GRÉCZY, 2017a.

GRÉCZY Emőke: A hímeskő női mestere - Mattioni Eszter művészete. *Artmagazin* 15. évf. 5. 2017. 70–77.

GRÉCZY, 2017b.

GRÉCZY Emőke: A hímeskő női mestere. Mattioni Eszter művészete. *Artmagazin Online*. 2017. május 13. (<https://www.artmagazin.hu/artic-les/archivum/5221dbc4e416f64d13b69dd7cd7e9d99>, utolsó letöltés: 2024.06.04.)

GULDEN, 1865.

GULDEN István: A kis-lódi plebánia története. *Magyar Sion* 3. 1865. 671–691.

- GUTHEIL, 2007.
 GUTHEIL Jenő: *Veszprém város okmánytára 1002-1523*. A veszprémi egyházmegye múltjából 18. Veszprém, 2007.
- GUZSIK, 1979.
 GUZSIK Tamás: Veszprém megye középkori templomépítészetének kutatási kérdései. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 14. Veszprém, 1979. 163–202.
- GYÖRFFY, 1977.
 GYÖRFFY György: *István király és műve*. Budapest 1977.
- GYÖRFFY, 1997.
 GYÖRFFY György: A magyar királyi oklevelek a kezdetektől 1200-ig. GYÖRFFY Gy. (szerk.): *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Budapest, 1997.
- HAJDÓK, 2016.
 HAJDÓK Judit: A bakonybéli apátsági templom. *Collectana Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság gyűjteményeinek értesítője Pannonhalma*, 2016. 133–162.
- HAJDÓK, 2021.
 HAJDÓK Judit: *A veszprémi Szent Mihály-bazilika orgonája*. Építéstörténeti tudományos dokumentáció. Kézirat, 2021.
- HARIS, 2008.
 HARIS Andrea: Majorsági központtól a kastélyig, avagy a tатаi Esterházy-kastély kiépülése. FELT István–SOMORJAY Selysette (szerk.): *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Budapest, 2008. 169–186.
- HARIS, 2020.
 HARIS Andrea: Az attribúció határai és a gyömörei templom. *Ünnepi tanulmányok a 70 éves László Csaba tiszteletére*. Arrabona 58. Győr, 2020. 201–212. 208–210.
- HEGYI, 2018.
 HEGYI Sándor Ferenc: *Szentgál és a nagy háború. A fennmaradt levéltári iratok és az anyakönyvi feljegyzések felhasználásával*. Szentgál, 2018.
- HELYI ÉRTÉKTÁR, 2022.
 DR. PÁSZTORNÉ SIMON Annamária (szerk.): *Kincsek emlékek őre, Felsőörs*. Felsőörs Helyi Értéktár. Felsőörs, 2022.

HERMANN, 2015.

HERMANN István: *A veszprémi egyházmegye igazgatása a 18. században 1700–1777*. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 37. / A veszprémi egyházmegye múltjából 28. Veszprém, 2015.

HMM I.

DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál (szerk.): *Magyarország műemléki topográfiája VII. Heves megye műemlékei I*. Budapest, 1969.

HOLL–PARÁDI, 1982.

HOLL Imre – PARÁDI Nándor: Nagykeszi középkori falu kutatása. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16. Veszprém, 1982. 181–202.

IRÁNYI, 2014.

IRÁNYI László: Adalékok a Veszprémi Angolkisasszonyok Sancta Maria Intézetének történetéhez. *Veszprémi Szemle* 16. 2014/2. 97–107.

JAKAB–JANKOVICS, 2013.

JAKAB Attila – JANKOVICS Norbert: Elpusztult középkori templomok Nagyhalász határában. KOLLÁR Tibor (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Nyíregyháza, 2013. 179–186.

JANKOVICS, 2010.

JANKOVICS Norbert: A tarnaszentmáriai templom kőfaragványai. TÜSKÉS Anna (szerk.): *Ars perennis*. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája. CentrArt Művészettörténeti Műhely tanulmányok, Primus Gradus tanulmányok. Budapest, 2010. 329–333.

JANKOVICS, 2022.

JANKOVICS Norbert: A tatai Esterházy-kastély építéstörténete. KÖVESDI Mónika–VIRÁG Zsolt (szerk.): *Tata, Esterházy-kastély. A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei. 1*. Budapest, 2022. 113–131.

JANKOVICS, 2023.

JANKOVICS Norbert (szerk.): *Veszprém város templomai*. Veszprém, 2023.

KAMMERER–DÖRY, 1915.

KAMMERER Ernő – DÖRY Ferenc: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. XI. Budapest, 1915.

KANÁSZ, 2020.

KANÁSZ Viktor: *A canonica visitatio intézményének története és kutatása*. CVZ 7–16.

KARLINSZKY, 2011.

KARLINSZKY Balázs: A balatonfűzfői római katolikus egyházközségek a két világháború között, *Acta Papensia* 2011/3-4, 202–221.

KARLINSZKY, 2020.

KARLINSZKY Balázs: Rétegpasztoráció a Veszprémi Egyházmegyében. KARLINSZKY –VARGA, 2020. 229–243.

KARLINSZKY, 2024.

KARLINSZKY Balázs: *Templomépítések 1778 és 1847 között a Bakonyban és környékén*. KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *A veszprémi püspökség „hosszú 19. százada”. A veszprémi egyházmegye története 1777–1917 között*. A veszprémi egyházmegye múltjából 41. Veszprém, 2024. 27–48.

KARLINSZKY –VARGA, 2020.

KARLINSZKY Balázs–VARGA Tibor László (szerk.): *Rott Nándor és kora*. A Katolikus Egyház 1918-1919-ben és a Veszprémi Püspökség a két világháború között. Veszprém, 2020,

KELÉNYI, 1978.

KELÉNYI György: Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészet Magyarországon a XVIII. század végén. ZÁDOR Anna–SZABOLCSI Hedvig (szerk.): *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, 1978. 123–159.

KELÉNYI, 2022.

KELÉNYI György: Megjegyzések klasszicizáló késő barokk építészetünkhöz. FARBAKY Péter – FARBAKYNÉ DEKLAVA Lilla (szerk.): *A haza építőkövei. Tanulmányok a 19. századi építészet köréből Sisa József tiszteletére*. Budapest, 2022.

KÉZAI, 2004.

KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest, 2004.

KISS, 1972.

KISS Ákos: *Mattioni Eszter művészete*. Szekszárd, 1972.

KOLLÁR, 2000.

KOLLÁR Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Dél-Alföldi évszázadok13. Szeged, 2000.

KOLTAI, 2002.

KOLTAI András: A piarista rend háromszáz éve Veszprémben – tizenkét tételben. A. PERÉMI Ágota (szerk.): *Emlékkötet Laczkó Dezső születésének (1860–1932) 150. évfordulójára*. Veszprém, 2011. 107–120.

KOPPÁNY, 1963.

KOPPÁNY Tibor: *A Balaton-Felvidék románkori templomai*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1. Veszprém 1963. 81–114.

KOPPÁNY, 1967.

KOPPÁNY Tibor.: *Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében I.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6. 1967. 117–150.

KOPPÁNY, 1972.

KOPPÁNY Tibor: *Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében II.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11. Veszprém, 1972. 213–241.

KOPPÁNY, 1984.

KOPPÁNY, Tibor: A Közép-Dunántúl reneszánsz építészet. *Ars Hungarica* 1984/2. 183–232.

KOPPÁNY, 1992.

KOPPÁNY Tibor: *Ozora és uradalmának építészet a 18. században. Adatok Tolna megye építészetének történetéhez.* A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 17. Szekszárd, 1992. 229–258.

KOPPÁNY, 1993.

KOPPÁNY Tibor: *A Balaton környékének műemlékei.* Művészettörténet - műemlékvédelem 3. OMVH, Budapest, 1993.

KOPPÁNY, 1994.

KOPPÁNY Tibor: Az ösküi kerektemplom és helyreállítása. *Műemlékvédelmi Szemle* 1994/2. 21–32.

KOPPÁNY, 2014.

KOPPÁNY Tibor: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök művész- és mesterköre (Adalékok a 18. század középső évtizedeinek dunántúli művészetéhez). *Művészettörténeti Értesítő* 63. évf. 1. 39–66.

KOPPÁNY–HÉCZEY-MARKÓ, 2023.

KOPPÁNY András–HÉCZEY-MARKÓ Ágnes: A veszprémvölgyi apácakolostor egykori templomának romjai és az úgynevezett Jezsuita templom. JANKOVICS 2023. 113–123.

KÖBLÖS, 2011.

KÖBLÖS József (szerk): „*Processus visitationis*”. *Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben*. A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 11. Pápa, 2011.

KÖBLÖS–KRÁNITZ 2009.

KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt.: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760* - A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 10. Pápa, 2009.

KÖRMENDY, 1965.

KÖRMENDY József, Adalékok a felsőörsi Árpád-kori templom kutatásának történetéhez. Naplójegyzetek. BARDOLY István – LÁSZLÓ Csaba (szerk.): *Tanulmányok Koppány Tibor 70. születésnapjára*. Budapest, 1998. 83–96.

KÖRMENDY, 1971.

KÖRMENDY József: *Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10., Veszprém, 1971. 53–78.

KÖRNER–NAGY, 2002.

F. KÖRNER Zsuzsa–NAGY Márta: A városrendezési szabályozás története Magyarországon. *Építés-Építészettudomány* 30. 2002/1-2. 123–158.

KRÄHLING, 2009.

KRÄHLING János.: Adalékok a hugenotta típusú imaház magyarországi elterjedéséhez - a Charenton-típus. *Műemlékvédelem* 4/2009. 190–196.

KRÄHLING, 2012.

KRÄHLING János: Adalékok a 17. század magyarországi protestáns templomépítészeténekértékeléséhez. Késő középkor – reneszánsz – kora barokk. *Architectura Hungariae* 11. 2012. 45–53.

KRALOVÁNSZKY, 1994.

Kralovánszky Alán: A tihanyi vár 1982. évi feltárása. *Műemlékvédelem* 38. 1994. 209–218.

- KRALOVÁNSZKY–K. PALÁGYI–TÓTH, 1976.
KRALOVÁNSZKY Alán–K. PALÁGYI Sylvia–TÓTH Sándor: *Római és középkori kőtár katalógusa*. Tihanyi Múzeum. Veszprém, 1976.
- KRAMER–TÓTH 1966.
G. KRAMER Márta – TÓTH Sándor: A tihanyi apátsági templom és kolostor 1965. évi felújítása. *Műemlékvédelem* 10/4. 1966. 234–237.
- KRUMENACKER 2011.
KRUMENACKER, Yves: Les temples protestants français, XVIe–XVIIe siècles. *Chrétiens et sociétés*, Numéro spécial 1, 131–154.
- KUMOROVITZ, 1953.
KUMOROVITZ L. Bernát: *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 2. Budapest, 1953.
- LABROUSSE 1988.
LABROUSSE, Élisabeth: *Histoire de la France religieuse*, Paris, 1988.
- S. LACKOVITS 2003.
S. LACKOVITS Emőke (szerk.): *Emlékkötet Vajkay Aurél születésének századik évfordulójára*. Veszprém, 2003.
- LÁSZAY, 2020.
G. LÁSZAY Judit: Egy Mosonból betelepült vaskereskedő háza Veszprémbe. NEMES Gábor (szerk.): *Arrabona* 58. Győr, 2020. 213–230.
- LÁSZLÓ, 1992.
LÁSZLÓ Csaba: Újabb kutatások a várpalotai várban. CABELLO, Juan (szerk.): *Castrum Bene* 2/1990. Budapest, 1992. 183–192.
- LÁSZLÓ, 2006.
LÁSZLÓ Csaba: A várpalotai 14. századi „palota”. Kovács Gyöngyi–MIKLÓS Zsuzsa (szerk.): *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, 2006. 163–170.
- LECHNER, 2002.
LECHNER László: *Alma Mater a veszprémi várban*. Veszprém, 2002.

LOVAG, 1999.

LOVAG Zsuzsa: *Mitteralterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici – Seria Archaeologica 3. Budapest, 1999.

LOVIBOND, 2006.

LOVIBOND, Malcolm: Les premiers dispositifs réformés à Saint-Pierre de Genève. *BSHPF* 2006.

LŐVEI, 2021.

Lővei Pál: *Porfir, kő, márvány*. Kőanyagok, kőfaragók, kőberakások a középkori Magyarországon. I. kötet. Budapest, 2021.

LUDÁNYI, 2016.

LUDÁNYI Gabriella: Az egri Líceum építései. A Gerl–Fellner probléma. H. SZILASI Ágota (szerk.): *Örökségünk védelme és jövője I*. Studia Agriensia 32. Eger, 2016. 107–122.

LUKÁCS, 1943.

LUKÁCS Károly: *A Balaton-vidék földrajza kétszáz év előtt*. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. A Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái 15. Tihany, 1943.

LUKCSICS–PFEIFFER, 1933.

LUKCSICS Pál–PFEIFFER János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. A veszprémi egyházmegye múltjából 1. Veszprém, 1933.

LUX, 1944.

LUX Géza: *Újabb feltárások a felsőörsi prépostsági templomon*. Budapest, 1944.

MAGYAR 1984.

MAGYAR Eszter: A királyi erdőkezelés kiváltságolt népcsoportjainak továbbélése a bakonyi erdőispánság területén *Tanulmányok Veszprém megye múltjából - A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai* 3. Veszprém, 1984. 101–119.

MÁNDITY, 1998.

MÁNDITY György: Délvidék orgonaépítészete. *Magyar Egyházzene* 5. 1997–1998/2–3. 257–272.

MÁRKUS, 1969.

MÁRKUS László: Két művész portré Múterem-látogatás Kovács Margitnál és Mattioni Eszternél. *Új Ember* 25. évf. 14. 1969. április 6. 6.

MAROSI 1992.

MAROSI Ernő: Magyar református templomok – művészettörténeti áttekintés. DERCSÉNYI Balázs. (szerk.): *Református templomok Magyarországon*. Budapest 1992. 26–54.

MAROSI, 1996.

MAROSI Ernő: Bencés építészet az Árpád-kori Magyarországon. TAKÁCS Imre (szerk.): *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*. Kiállítási katalógus. Pannonhalma, 1996, 131–142.

MAROSI, 1999.

MAROSI Ernő: Megjegyzések a magyarországi romanika épülettípológiájához. KISS Imola–SZŐCS Péter Levente (szerk.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania/Középkori egyházi építészet Erdélyben*. Satu Mare, 1999, 10–32.

MIKLÓS, 2006.

MIKLÓS Zsuzsa (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, 2006. 163–170.

MIKÓ–TAKÁCS, 1994.

MIKÓ Árpád–TAKÁCS Imre (szerk.): *Pannonia Regia, Művészet a Dunántúlon 1000-1541*. A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai Budapest, 1994.

MML 1977.

A hímes kövek, Mattioni Eszter művészete. 1977. május 5. 20:55. Magyar Televízió. Tévéműsor szövegének gépirata In: Magyar Művészek Lexikona. Mo62-1 Mattioni Eszter. 323-330. dia.

MOLNÁR 2008.

MOLNÁR Jánosné: Templom a Jeruzsálem-hegyen. Felújítás. *Veszprémi Napló* 64. évf. 2008. október 30. 8.

MRT 2.

ÉRI István–KELEMEN Márta–NÉMETH Péter et al: *Magyarország Régészeti Topográfiaja 2. A Veszprémi járás*. Budapest, 1969.

MRT 3.

BAKAY Kornél (szerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiája 3. A devecseri és sümegi járás*. Budapest, 1970.

NAGY, 2019.

NAGY Veronika: Nagytevel, r. k. templom. JERNYEI KISS János (szerk.) *Barokk freskófestészet Magyarországon I. Fejér, Komárom-Esztergom és Veszprém megye*. Budapest, 2019. 300–305.

NAGY, 2021.

NAGY Szabolcs Balázs: Erődítések a várpalotai vár keleti külső oldalán az 1566. évi ostromig. *Castrum* 24. 2021. 39–75.

NÉMETH, 1993-1994.

NÉMETH Péter: *A városlódi karthauzi kolostor története és régészeti emlékeanyaga I. A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei 19–20*. Veszprém, 1993–94. 367–382.

NŐK LAPJA 1971.

MES: Kővirág-varázsló. Nők Lapja. 1971. május 6. 2025

PÁMER–KOVÁCS 1994.

PÁMER Nóra–KOVÁCS Éva: Csabdi középkori templomának feltárt romjai és egy korpusz-lelet. PÁMER Nóra (szerk.): *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára*. Művészettörténet–műemlékvédelem 6. OMVH, Budapest, 1994. 307–320.

K. PALÁGYI, 2008.

K. PALÁGYI Sylvia: Balatonakali-Ságpusztá, a középkori templom, település és a római kori épületek maradványai I. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 25. Veszprém, 2008., 59–106.

PAPP, 2004.

PAPP Szilárd: Forráskritika–Két faragvány a lövöldi karthauzi kolostorból. F. ROMHÁNYI Beatrix–GRYNAEUS András–MAGYAR Károly et al. (szerk.) *„Quasi Liber et Pictura. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 2004. 405–413.

PAPP, 2010.

PAPP Gábor György: Az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság székháza (volt Dravecz-ház) PAPP Gábor György (szerk.): *Épített örökség a magyar tudomány szolgálatában*. Budapest–Veszprém, 2010. 177–179.

PAPP, 2022.

PAPP Attila: *Veszprém vonzáskörzetének centrális templomai*. Budapest, 2022.

PAPP, 2024.

PAPP Attila: Pál püspök 1263-as vizitációjának első helyszíne – Insula Pilup Sanctae Helenae. SIMMER Livia (szerk.): *Nyugat-dunántúli pálos kolostorok régészeti kutatása*. Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti konferenciák 4/6. Budapest, 2024. 78–95.

PEHM, 1934.

PEHM József: *Padányi Bíró Márton élete és kora*. Zalaegerszeg, 1934.

S. PERÉMI 2004.

S. PERÉMI Ágota: *Újabb avar kori leletek Veszprém megyében I. Késő avar kori sírok Szentgál–Kövestelek, Fűzfa utcában*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 23. Veszprém, 2004. 73–97.

PFEIFFER–SZIGETI, 1985.

PFEIFFER János–SZIGETI Kilián: *A Veszprémi Székesegyház zenéjének története*. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VI. Aurora Könyvek. München, 1985.

PFEIFFER, 1947.

PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai (1554–1760)*. A veszprémi egyházmegye múltjából 10. Veszprém, 1947.

PFEIFFER, 1987.

PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). Püspökei, kanonokjai, papjai*. München, 1987.

PINTÉR, 2017.

PINTÉR Bálint: A szombathelyi Bagolyvár. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2017/1. 35–81.

PINTÉR, 2022.

PINTÉR Bálint: Sorozatgyártott ornamensek. A wagrami épületkerámiák szerepe a dualizmus kori építészetben. *Ars Hungarica* 48. 2022/3. 305–318.

POGÁNY – SZELÉNYI, 1990.

POGÁNY Ö. Gábor – SZELÉNYI László: *Mattioni Eszter*. Szekszárd, 1990.

RÁCZ, 2020.

RÁCZ Miklós: A veszprémi piarista iskola építéstörténete. *Veszprémi Szemle* 57. 2020/2. 103–136.

RÁCZ–LASZLOVSZKY 2005.

RÁCZ Miklós–LASZLOVSZKY József: *Monostorossáp, egy Tisza menti középkori falu*. *Dissertationes Pannonicae*. III. 7. ELTE, Budapest, 2005.

RANDALL 1999.

RANDALL, Catharine: *Building Codes: the Aesthetics of Calvinism in Early Modern Europe*, Philadelphia, 1999.

RÉCSEY, 1889.

RÉCSEY Viktor: A tihanyi katakomba régiségei. *Budapesti Hírlap* 1889/304. 1–2.

REGENYE 1991.

REGENYE Judit: *Szentgál – iparvidék a rézkor elején*. GEISZT Jakabné (szerk.): *Múzeumi Diárium 1991*. Veszprém, 1991. 3–6.

REGENYE 2004.

REGENYE Judit: *Háztipusok és településszerkezet a késői lengyeli kultúrában veszprémi és szentgáli példán alapján*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 23. Veszprém, 2004. 25–47.

REGENYE 2011.

REGENYE Judit: *Kő és agyag. Település és életmód a neolitikum-rézkor fordulóján a Dunántúlon*. Veszprém, 2011.

RÉVHELYI, 1988.

RÉVHELYI Elemér: Fellner Jakab életműve a kezdetektől az 1760-as évekig. PAYER Gábor (szerk.): *Révhelyi Elemér munkássága*. Tudományos Füzetek 4. Tata, 1988. 11–33.

RIU 6.

FITZ, Jenő–MÓCSY, András–SOPRONI, Sándor: *Die Römischen Inschriften Ungarns. 6. Lieferung.* Budapest, 2001.

DE RODRIGUEZ–LOJENDIO, 1966.

Luis María DE RODRIGUEZ–Abundio LOJENDIO: *Castille Romane, Vol. II., Zodiaque*, 1966.

ROMHÁNYI, 2021.

F. ROMHÁNYI Beatrix: A veszprémi egyházmegye 11. századi templomhálózata. KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): „*Capella Reginalis*” – *A veszprémi püspökség a középkorban.* Veszprém, 2021. 241–252.

RONDOT 1891.

RONDOT, Natalis: *Les Protestants de Lyon au dix-septième siècle*, Lyon, 1891.

ROSTÁS, 2000.

ROSTÁS Tibor: Udvari művészet Magyarországon a 13. század második negyedében és közepén, avagy a Gizella-kápolna hazai kapcsolatrendszere. *Műemlékvédelmi Szemle*, 10. évf. 2000. 1–2. 5–52.

SCHLEICHER, 2007.

SCHLEICHER Vera: Nyaraló hívek, hívő nyaralók, Fürdőtelepi templomok és kápolnák a Balaton-parton 1. S. LACKOVITS Emőke, SZŐCSNÉ GAZDA Enikő (szerk.): *Népi Vallásosság a Kárpát-medencében 7.* Sepsiszentgyörgy-Veszprém, 2007.

SCHWEBEL 2006.

SCHWEBEL, Horst: Les temples des colonies huguenotes de la Hesse *BSHPF*, 2006. 481–490.

SERFŐZŐ, 2010.

SERFŐZŐ Szabolcs: Franz Xaver Bucher – egy késő barokk festő a Dunántúlon. BUBRYÁK Orsolya (szerk.): „*Ez a világ, mint egy kert...*” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére.* Budapest, 2010. Szerk. 473–488.

SIMON, 2023.

SIMON Anna: *A városlődi Szent Mihály-templom.* KARLINSZKY Balázs–VARGA Tibor László (szerk.): *Érsekségi ékességek I.* 24. Veszprém, 2023. 64–67.

SISA, 2004.

SISA József: *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon a historizmus korában*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2004.

SOLYMOSI–CZÁR 2005.

SOLYMOSI Ferenc–CZÁR Attila: *Magyarország orgonái*. Kiskőrös, 2005.

SOÓS, 1967.

Soós Imre: Az egri egyetem felállításának terve. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* 1967. 303–321.

SÖRÖS, 1904.

Sörös Pongrácz: A bakonybéli apátság története II. ERDÉLYI László (szerk.): *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*. IX. 367. Budapest, 1904.

SZAKÁCS 2013.

Szakács Béla Zsolt: Két altemplom – Pannonhalma és Tihany. GAYLHOFFER-KOVÁCS Gábor – SZÉKELY Miklós (Szerk.): *Als ich can*. Tanulmányok Urbach Zsuzsa 80. születésnapjára. Budapest, 2013, 14–23.

SZAKÁCS, 2022.

Szakács Béla Zsolt: *Árpád-kori építészet a Dunántúlon*. Opitz Historiae Artium 3. Budapest, 2022.

SZÉKESFEHÉRVÁR MŰEMLÉKEI

ENTZ Géza Antal (szerk.): *Székesfehérvár*. Magyarország műemlékei. Budapest, 2009.

SZIGETI, 1972.

Szigeti Kilián: Halper János (1817–1888) orgonaépítő mester élete és működése. *Soproni Szemle* 26. 1972/4. 307–320.

SZIGETI, 1982.

Szigeti Kilián: Das Wirken österreichischer Orgelbauer in Ungarn. SCHOLZ, Rudolf (herausgegeben): *Organa Austriaca*. III. Wien. 1982. 133–158.

SZÍJ, 1960.

SzÍj Rezső: *Várpalota. Fejezetek a város történetéből*. Budapest, 1960.

SZÍJ, 1965.

SzÍj Rezső: *Műemlékek és műalkotások Várpalotán*. Budapest 1965.

SZMRECSÁNYI, 1937.

SZMRECSÁNYI Miklós: *Eger művészetéről. Tanulmányok és jegyzetek a hazai barokk történetéhez.* Budapest, 1937.

SZ.N. 1941

SZ.N.: Füzfői Szent Imre kápolna, *Magyar Építőművészet* 1941/12. 398-399.

S. TAMÁS 1997.

S. TAMÁS Márta: Keresztelés Szentgálon. *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 2. Veszprém-Debrecen, 1997. 454-460.

S. TAMÁS 2012.

S. TAMÁS Márta: *A szentgáli tanyavilág kialakulása és pusztulása.* Szentgál 2012.

TILHOF, 2000.

TILHOF Endre: *Tószok Berénd és temploma.* Fejezetek a község múltjából. Ajka, 2000. 31-32.

TOMISA, 2002.

TOMISA Ilona: *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 16-17. század.* Budapest, 2002.

TORKOS

KÖBLÖS József (szerk.): „*Processus visitationis*”. *Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben.* A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 11. Pápa, 2011.

TÓTH, 1967.

TÓTH Sándor: XIII. századi építőműhely Veszprémben. A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése III. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6. Veszprém, 1967. 163-182.

TÓTH, 1980.

TÓTH Sándor: Felsőörs késő román templomtornya. *Művészet* XXI. 1980. 22-26.

TÓTH, 2000.

TÓTH Sándor: A felsőörsi préposti templom nyugati kapuja. *Műemlékvédelmi Szemle.* 2000. 53-76.

TÖLCSÉRY, 1895.

TÖLCSÉRY Ferencz: *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi római katolikus főgymnasium története.* (1711–1895). Veszprém, 1895.

URBÁN, 2020.

URBÁN Erzsébet: Templomépítészet a két világháború között a veszprémi püspökség területén. KARLINSZKY –VARGA, 2020. 387–404.

VADAS–RÁCZ, 2010.

VADAS András–RÁCZ Lajos: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. *Agrártörténeti Szemle* 51. 2010. 39–62.

VAJKAI 1959.

VAJKAI Aurél: *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza.* Budapest 1959.

VAJKAI 1987.

VAJKAI Aurél: *Szentgál. Egy bakonyi falu folklórja.* Budapest 1987.

VÁRADY 1987.

VÁRADY József.: Református templomaink. Debrecen 1987.

VARGA, 2006.

VARGA Lajos: Pásztó városának kísérlete a kegyúri jog megszerzésére a 19. században. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 18. 2006/1–2. 97–106.

VERESS D., 1997.

VERESS D. Csaba: Súly 1000 éve. Súly, 1997.

VIDA 2021.

VIDA Beáta: *A ciszterci rend története a középkori Magyar Királyságban, különös tekintettel a zirci apátságra.* Zirc története I. Zirc, 2021

VILÁGHÍRADÓ 1943.

Mattioni Eszter ékkövekből kirakott mozaikjai. Magyar Világhíradó 1001/7. bejátszás, 1943. április. Azonosító: mvh-1001-07. <https://filmhíradokonline.hu/watch.php?id=5001>, utolsó letöltés: 2024.05.28.

VIRÁNYI, 1867.

VIRÁNYI Vilmos: *Honvédtiszti koszoru az 1848/9 évből.* Pest, 1867.

VMFN, 1982.

Veszprém Megye Földrajzi Nevei I. A tapolcai járás. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 156. Budapest, 1982.

VOIT, 1940.

VOIT Pál: A Füzfői Szent Imre kápolna. *Szépművészet* 1940/3. 71–72.

VOIT, 1960.

VOIT Pál: Tervek, mesterek és mű. *Művészettörténeti Értesítő* 9. 1960. 265–279.

VOIT, 1970.

VOIT Pál: *A barokk Magyarországon.* Budapest, 1970.

VOIT, 1979.

VOIT Pál „Franz Anton Pilgram” című doktori értekezéséről. (Garas Klára opponensi véleménye. Voit Pál válasza.) *Művészettörténeti Értesítő* 28. 1979. 196–206.

VOIT, 1982.

VOIT Pál: *Franz Anton Pilgram.* Budapest, 1982.

WERTNER, 1892.

Wertner Mór: *Az Árpádok családi története.* Nagybecskerek, 1892.

WETTSTEIN 2018.

WETTSTEIN Domonkos: *Regionális stratégiaalkotás a Balaton-part rekreációs célú építészetében (1929-1979).* PhD-értekezés, BME, Budapest, 2018.

ZEILER, 1997.

ZEILER, Martinus: *A magyar királyság leírása.* Szekszárd, 1997.

ZSIRAY, 1978.

ZSIRAY Lajos: A lövöldi karthauzi kolostor. *Műemlékvédelem* 22. 1978. 1. 19–23.